Dördüncü sene On beşinci sayı

DARÜLFÜNUN
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

Tarihî, içtimaî, dinî, felsefî

Mayıs — 1930

Istanbul — Şehzadebaşı
Evkaf Matbaası
1930

Kaderiye Yahut Mutezile

(14 üncü sayıdaki yazının devamı ve sono)

„Mutezileye gelince: bunların esai umdelerini „
„ (tevhit)meselesi ve cenabı hakkın ne gibi sıfat-„
„ larla tavsif olunacağı ve hangi sıfatlarla tavsif „
„ olunamayacağı meseleleri teşkil eder.Bu mese-„
„ lelere (kader)e ait mebahisi dahi ilâve edenler „
„ vardır. Ve aynı zamanda kime mümin ve ki- „
„ me fasik denileceği hakkındaki sözlerin ve „
„ (vaid) e dair olan meselelerin dahi bunlara „
„ ilhak edildiği görülmektedir. „
(İbn: Hazm, C. 11, S. 112)

Kaderiye-Beşeriyetin fikir tarihi bize gösteriyorki felsefî düşüncelerin önünde kendini gösteren süallerin biri ve belki birincisi cebir ve ihtiyar meselesidir . İrademiz serbest midir? Her istediğimizi yapmak ve istemediklerimizi bırakmak elimizde mi dir? Yoksa yaptıkları mız bir icap neticesi midir ? Bu bir meseledir ki muhtelif asırlarda feylesofları ve din alimlerini meşgul etmiştir. Bu günde (ahlaak), (hukuk)ve(kelâm) ve umumî felsefede bu meselenin önümüze çıktığını görmekteyiz. İslâm âleminde ilk defa olarak bu meseleyi kurcalamış olan kimsenîn (Ma'bed-ül-Cuhenî) olduğu söyleniyor ki bu zat; dinî teklifler karşısında insanın iradesinin serbest olması lâzımgeleceğini ; aksi takdirde kulların ahirette tazip ve ten'im olunmalarının bir manası kalmayacağını ileri sürmüştü [1].

[1] Kudaa kabilesinin (Cuheyne) batnına mensup olan bu zat (Hasan-ı-basrî)nin dersine devam edenlerden idi. (Ensab-ı-Sem'anî) ye göre (Basra) da ilk defa (kader)e dair söz söylemiş olan kendisidir ki kendisinden sonra (Basra)lılar bunun mesleğine sülûk etmişlerdir. (İbn. Eş'as)ın hurucunda kıyamlara iştirak etmiş olduğundan (Hoccac) tarafındân hapsedilmiş ve mahpusen vefat eylemiştir . (Hıtat-ı-Makrizî) [C. II, S. 356] da (Ma'bed) in bu fikri (Esavire) den yani İran rüesasından (Ebu Yunüs Sensuye) namında bir zattan almış olduğu görülmektedir. (Ezrakî) nin (Tarih-i-ahbar-ı-Mekke, S. 135-6, Laypzig basması) nada görüldüğü veçhile Kâbe-i-mükerremenin ihtirakında bu ihtirakın kader neticesi olduğunu söylemiş olan bir zata karşı diğer bir zatın menfi cevap vermesile kadere dair ilk söz (Mekkede) de söylenmiştir. İslâm âleminde İlk defa kadere dair söz söylemiş olan zatın (Ebu el-eşved ed-Duelî) olduğunu kaydedenlerde vardır. (Mukaddeme-i-ibn. Zeydun.) şerhi (Serh ul-uyun)da kader hakkında ilk defa söz söylemiş olan kimsenin (Irak) hiristiyanlarından olup ihtida ettikten sonra tekrar tanassur etmiş olan bir hiristiyan olduğu ve (Ma'bed) ile (Gaylân)ın nefy-i-kader hakkındaki fikri bu kimseden aldıkları mezkûrdur.

Dinî naslarda cebri ifade edenayet ve hadiseler olduğu gibi bunların bir çokları da teffiz ve ihtiyarı ifade etmektedir. Beşerin hürriyet-i-iradesini gösteren ayetlerle başladığı halde cebri ifade eden ayetle ihtam bulmuş olan surede vardır (İnsan suresi).

Yunan feylesoflarından başlayarak süryanî, zerdeştî, nasranî âlimlerin zekâlarını ziyaret ettikten sonra beşerin bu ezelî meselesi (Basra) da (Hasan-ı-basrî) nin mihrakında toplanmış olan fikir zıya arasında islâm âlemindede kendini gösterdi.

İslâmın nususu; teklifler karşısında beşerin hürriyetini kabul etmekle beraber aynı zamanda bu hürriyetin Allahın irade ve meşiyeti içinde eridiğini ve bu cüz'î irade şulesinin Allahın iradesi müvacehesinde görülmeyecek kadar sönük kaldığını dahi söylediğine nazaran ilâhî kudretin önünde cüz'î ve hadis olan beşerî kudrete tam bir istiklâl verilmemek İslâm dininin ruhuna daha muvafık olduğu halde bu zatin beşerin hürriyetini kabul eden meseleyi bir noktadan nazar-ı-itibara alması kendisinin gayrı islâmî bir tesir altında kalmış olduğuna atfolunabilir. Bunun için deyebilirizki bu yazılarımızın baş tarafında söylediğimiz veçhile (Zerdeşt) in "(Ahoramdezda) insanın iradesini kendisine bırakmış ve bundan dolayı insanın kendi iradesile (Ehrimen) e inkiyat ve iltihak etmeside mümkündür„ demiş olması ve aynı zamanda (Ma'bed) in bu fikri iranlı mezkûr (Sensuye) den öğrenmiş bulunması nazar-ı-itibara alınacak olursa bu adamın İslâm ruhundan uzaklaşmış olmasının sebebini anlamış oluruz.

(Ma'bed) in bu meseleyi yalnız bir cihetten düşünmüş olması netice itibarile ezelî mukadderatı nefyetmesini istilzam etmişti. Tabiinden olan bu (Ma'bed) in zamanındaki sahabeden (İbn. Ömer) bu adamın kaderi nefyetmekte olduğunu işittiği zaman müteessir olarak kendisinden teberri ile bu bapta (Sahih-i-Müslim) in başındaki birinci hadisi pederi (Ömer b. el-hattab) dan rivayet eyledi.

Nefy-i-kaderedenlerin başında bulunanlardan bu (Ma'bed) ve (Demeşk) lı (Geylân) [1] bu hususta gulâttan idiler. Bunlar vukua gelmeden evvel kulların fiillerini cenab-ı-hakkın bilmediğine kaildirler. Bun-

[1] (Zehebî) (mizan)ında bu adam hakkında şöyle söyleyor: "ismi (Gezlân b. ebi Gezlân) olup (kader) hususunda katledilmiştir. (Dall) ve (miskin) dir. (Yakup b. Uyeyne) kendisinden hadis rivayet etmiştir. Beliğ kâtiplerden idi.„ İbn Hacer) (Zehebî) nin (Mizan)ı üzerine yazmış olduğu (Lisan ül-mizan) ında bu adamın peygamberlik iddia edenlerden (Haris) e iman etmiş ve bilâhere (kaderî) ve (zindik) olmuş olduğunu söylemektedir. Kendisinin pederi (Osman b. Affan)ın kölesi idi. Halife (Hişam b. Abd ül-Melik) zamanında katledilmiştir. Kendi mezheptaşları tarafından yazılmış olan kitaplardan (Elmünyet-ü-vel-emel, Dekken, Haydarrabadi basması; S. 15)de bu adam hakkında büyük sitayişler görülmektedlr. Halife (Ömer b. Abd ül-Aziz) bu (Gezlân) arasında cebir ve ihtiyara ait cereyan eylemiş olan mühim bir munazara için (Şatıbî)nin (Elitisam, C. 1, S. 69)ına müraceat ediniz.

ların muakkiplerinden (Vasıl b. Ata, 80 H 131) ve bunun kayın biraderi (Amr b. ubeyd) ezelî mukadderatı küllî düsturlar halinde kabul ediyorlardı.

Bunlar; nususta varit olan (hayır ve şerrin Allahın takdirile olması) keyfiyetini mevtü ve hayat vesaire gibi kulların kudretlerinden hariç olan ef'ali ilâhiyeye atfediyorlardı. Fakat; bu küllî düsturların intibak ettiği cüz'îler de yani kulların kendi kudretlerile iktisap ettikleri hayır ve şer de takdiri ezelî bulunduğunu kabul etmiyorlardı.

(Şehristanî) nin (Vasiliye, C. 1, S. 29, "İbn Hazm„ kenarı) ikinci kaidesi hakkındaki sözleri bizim yazdığımız veçhile anlaşılmak lâzımgeldiği gibi (Vasıl) ın kayın biraderi ve arkadaşı (Amr b. Ubeyd) in dakaderi (Şehristanî) den nakletmiş olduğumuz suretle yani küllî düsturlar halinde olarak kabul ettiği (Fahr-ı-razî) nin (tefsir-i-kebir, C. 1, S. 269, devlet matbaası Basması) inde (Hatib) in (Tarih-i-Bağdat) ından naklen irat etmiş olduğu şu hikâyeden anlaşılmaktadır:

(Amr b. Ubeyd) in yanına gelenlerden bir zat;(Ebu leheb)hakkındaki ayet-i-kerimenin levh-i-mahfuzda olup olmadığını kendisinden sormuş ve (Amr b. Ubeyd) bu sual karşısında bu ayetin levh-i-mahfuzda mevcut olduğunu; Fakat (Ebu leheb) in şahsına inhisar etmeyerek umumî bir halde bulunduğunu söylemiştir.

Gene bu tefsirin aynı sahıfesinde aynı menbadan yani (Hatib) in (Tarihi Bağdat) ından naklen (Amr b. Ubeyd) in; kendi mantıkına muhalif olduğu için efradı beşeriyeye ait olan mukadderatı ezeliyeyi haki olan hadiselere karşı serapa itiraz kesilmiş olduğu görülmektedir. (Amr b. Ubeyd) bu hadiseleri rivayet eden ravilere derece derece itiraz ettiği gibi hadisin sıhhati takdirinde Peygamberimize ve cenabı hakka da muteriz ve muarız kalacağını söylemiştir.

Kader hakkındaki bu fikrî hareket yukarıda söylediğimiz veçhile gerek (Basra)da(Hasanı basrî)nın etrafında zuhur etmiş olsun ve gerek bazı müelliflerin dedikleri gibi(Şam)da emevî halifelerinin saraylarında müstehdem olan (Yahya el-demeşkî) ve saire gibi hiristiyanların tesirile başlamış olsun İslâm ruhuna aykırı olduğundan bunlarla muhaddisler arasında bu hususta çok hararetli mücadeleler vukubulmakta idi. (İmam Malik) (Geylân) ı kendisile mücaleseden menetmiş ve meşhur fakih (Evzaî) bir munazara neticesinde bunun katline fetva vermiş ve katli icra olunduktan sonra âlimlerden (Reca' b. Hayve) (Hişam b. Abd ül-Melik) e bunun katlinin 2000 kişinin katlinden efdal olduğunu yazmıştı. Bunun temsil etmekte olduğu (Kaderiye) aleyhinde (Ebu Davud) un (İbn Ömer) den tahric etmiş olduğu: " (Kaderiye) bu ümmetin mecusîleridir. Bunların hastalarını yoklamayın ve ölenlerinin cenazelerin-

de hazır olmayan„ [1] mealindeki hadis ve gene (Ebu Davud) un kitabında bulunan şu : "mehli kadar ile bir mecliste oturmayın ve onlara söz açmayan [2]„ mealindeki hadis ve daha bir çok hadisler vazolundu. Kaderiyeden olanlar da bu hadisleri muhasımlarının aleyhlerinde kullanarak mezmu olan (kaderiye) nin kendileri olmayarak küllî ve cüz'î hayır ve şerri Cenabı hakka isnad edenler olduklarını söylemeğe başladılar [3] .

Kaderin nefyü isbatı hakkında bu hararetli mücadeleler devam ediyorken (Hasanı Ebasrî) nin talebesi meyanında bulunanlardan (Vasıl b. Ata) [4] tarihen hendilerine tekaddüm eden (Havaric) in mürtekibi kebireyi tekfir etmelerine mukabil bunların kâfir olmadıklarını ve aynı zamanda mümin dahi olmadıklarını söylediki o vakte kadar ulema tabiin başta olmak üzere umumiyetle ehli İslâm tarafından—(Havaric)

[1] القدرية مجوس هذه الامة ان مرضوا فلا تعودوهم و ن ماتوا فلا تشهدوهم .

[2] لا تجالسو اهل القدر ولا تفاتحوهم .

[3] (İbn Teymiyye) nin (kitab ül-akl ven-nakl, (Minhac üs-sünne) kenarı, C. 1, S. 35) de dediği gibi muhakkikler (kaderiye) ismini (kader) telâkkisinde İslâmın ruhundan ayrı düşmüş olan her mezhep erbabına itlak etmektedirler. Bunlar, bu ismi kulları kendi fiil ve iradelerinde temamile hür telâkki ile kaderi nefyedenlere verdikleri gibi bunun zıddı olarak kulları fiillerinde temamile muztar ve mecbur addeden (Cebriye-i-mahza)ya da vermektedirler. Netekim (İmam ebu Bekir elhallâl) (Kitab el-sünne)sinde الرد على القدرية unvanile açmış olduğu bapta kaderiye kelimesile (cebriye)yi kasdetmiştir.

[4 Muhalif ve muvafık müellifler tarafından edebî kudreti takdir ve teslim olunan bu zateyi telâffuz edemediği (ra') harfini sözlerinde kullanmaktan ihtiraz ve tecanüp ettiği halde söz söylemekteki kudret ve meharetinden dolayı kendisinin bu harfi kullanmaktaki çekingenliğinin farkına asla varılmazdı. Bu zatın bu husustaki muvaffakiyeti bir meselisair hükmünü almış ve arapça şiirlerde bir nökte mevzuu olmuştur. Bu, büyük bir edip olan (Vasıl) aynı zamanda büyük bir zahit idi. Vefatında hakkında söylenmiş olan mersiyelerin birindeki şu:

ولا عرف الثوب لذى هو قاطعه ولامس دينارا ولامس درهم

müddeti hayatında paraya el sürmemiş ve üzerine geyindiği kumasın ne cins kumaş olduğuna asla dikkat etmemiş idi„ beytinde hiç bir mübalâga olmadığı temin olunmaktadır. (Mutezile)nin birinci şahsiyeti olan (Vasıl) İslâm memleketlerinin her tarafına mezhebini neşriçin talebesinden muhtelif kimseleri göndermiş ve bu hususta da büyük faaliyet ve muvaffakiyetler göstermişti. (Horasan) a göndermiş olduğu (Hafs b. Salim) (Tirmiz) de (Cehmiyye) nin reisi olan (Cehm b. Safvan) ile munazara ederek muvakket bir zaman için (Cehm)i kendi mezhebine imaleye muvaffak olmuştu. (Magrıp) , (Yemen) , (Elcezire) , (Kûfe) ve sair mahallere gönderdiği talebesi içinde (Magrıb)a göndermiş olduğu (Abdullah b. Haris)e pek çok kimseler tebaiyet etmiş ve arkaşları içinde en çok muvaffakiyet kazanan bu (Abdullah) olmuştu. (Cahız) (El-beyan vel-tebyin) namındaki kitabının baş tarafında ve (Müberred) (El) kâmil inde (Vasıl)ın edebî kudreti hakkında pek kiymettar malûmt vermişlerdir. Zamanında (Şia)nın gulâtı ve (Havarjc) ve (Mürcie) gibi İslâm mezheplerinin (Kelâm)ına kendisinden daha ziyade vakıf kimse olmadığı gibi (Mani) mezhebi hakkındaki malûmatına da kimse yetişemezdi. Munazara esnasında en kat'î delilleri ihzar ve irattaki sür'atilehasımı ilzam etekteki mehareti de ayrıca zikre şayandır. Bu zat ilim ve zühdü takvası ve edebî kudreti ve talâkat vebelâgatile ve aklü zekâ faaliyetile bir mezheo reisine lâzım olan bütüne evsafı haizdi.

den mada-mürtekibi kebire olanların mümin oldukları kabul edilmekte idi. Bunun üzerine (Hasanı basrî) nin dersinden ayrılmış olan (Vasıl b. Ata) arkadaşı mezkûr (Amr b. Ubeyd) ile (Basra) mescidinin diğer bir mahallinde ahzi mevki ettiler.

(Mutzile) ısmi nereden geliyor - Bu ismin nereden geldiği hakkında muhalif ve muvafıkların muhtelif sözleri vardır. (Vâsıl b. Atâ) nın (Hasanı basrî) nindersinden ayrılarak refiki (Amr) ile mürtekibi kebire olanların küfrile iman arasında mutavassıt bir vaziyette kalıp mutlak surette ne mümin ve ne kâfir olmadıklarını söylemeleri üzerine (Hasanı basrî)nin bunlar hakkında umumiyetle ehli Îslâmın kavillerinden ayrılmış olmalarını ifade ile قداعتزلا قول الامة demiş olması bunların معتزلا namile yadedilmelerine sebep olmuştur. Bunların bu isimle yadolunmalarının sebebini kendilerinden öğrenmek istersek şöyle görüruz: (Meryem suresi) nin 48 inci ayeti olan şu: [واعتزلكم وماتدعون من دون الله : ben sizden ve Cenabıhaktan gayrı taptığınız şeylerden ayrılırmı] ayeti kerime müfadı mucibince kendilerine muhalif olanların hakikî tevhit eshabı olmadıklarını göstermek için kendilerine (Mutezile) ismini vermişlerdir. Ve bu ismi aynı zamanda (Süfyanı sevrî) den mervi olan (ستفترق امتى الى بضع وسبعين فرقة ابرها واتقا ها الفئة المعتزله ümmetim yakında yetmiş ve daha ziyade fırkalara ayrılacaktır ki bu fırkaların en taki ve en salihini mutezil olan fırka teşkil edecektir) hadisinden iktibas eylemişlerdir.

Ahiren (Demeşk) da basılmış olan (İbn Asakir) in (tebyini kizb el-müfteri) sinin baş tarafındaki naşirin mukaddemesinden (Ebu el - Hüseyn et - tarifî) nin رد اهل الاهواء والبدع namındaki eserinden naklen görü) yoruz ki bunlar; (İmam Hasan) ın (Muaviye) ye biat etmesi üzerine gerek (İmam Hasan) ve gerek (Muaviye) den ayrılmaları münasebetile kendilerine (Mutezile) namını vermişlerdir. Mutezilenin bu ismi(وان لم تؤمنوا لى فاعتزلون) ayeti kerimesinden almış olmaları rivayeti dahi vardır ki bu rivayet hakkında (Fahri razî) nin (Mutezile) den birile vaki olanmunazârası (Fahrı razî) nin tefsirinde (C. 7, S. 470) mevcuttur.

(Hıtat-ı-makrizî) de (C. 11, S. 476) görüldüğü veçhile yehudilerın ayrılmış olduğu fırkalardan (Feruşim) namında bir fırka vardı ki bu (Feruşim) kelimesinin manası (Makrizî) nin bildirdiğine göre (Mutezile) demekti. Hakikaten bu (Pharisces) kelimesi (Séparated) manasına gelmektedir ki bu da (mutezile kelimesine intıbak eder. Bu (Parisees) kelimesinin izahında ingilizce ansiklôpedide bunların yani yehudilerin (Mutezile) namındaki fırkalarının " kadere ait sözler söylemiş vede umumiyetle fiilleri Cenabıhakkın yaratmış olduğunu kabul etmemiş „ olduklarını bazı müelliflerin rivayet eylediğine dahi bakılacak olursa İslâmdaki (Mutezile) nin de aynı fikrü itikatta bulun-

malarından dolayı yehudilikten ihtida edenler tarafından kendilerine aynı isim verilmiş olduğu kabul olunabilir ki bu mütaleayı ilk defa dermeyan etmiş olan zat (Mısır) darülfununu müderrisleriaden aziz arkadaşımız (Ahmet Emin) beydir.

(Mutezile) den bir çokları bu ismi kabul etmiyor ve kendilerine (اهل العدل والتوحيد) diyorlardı ki (Mutezile) nin (kaderiye) ile kesbi ittisaleden ve tarih itibarile diğer müddealarına tekaddüm eyleyen bu (adl) nefyi kader ve (tevhit) dahi nefyi sıfat demekti. mecmuamızın ikinci sayısında intişar etmiş olan (Mutezile ve hüsnü kubuh) namındaki mekalemizde şöyle yazmış idik: " gerçi bunlar selefleri olan (kaderiye) müddeasını aynen müdafea ile akıl ve mantıka sarılarak mukadderatı ezeliye müvacehesinde beşerin serbestii harekâtını kabul edemeyerek nefyi kader eylemiş olmalarıla ehli sünnet nazarında nahoş görünmüşlerse de hiç bir vakit evamiri diniyeyi ihmal etmemişlerdir. Bunların evamiri diniyeyi ihmal etmemekle beraber aklı da ihmal etmemiş olmaları dini marifet menbalarına selef tarafından içtinap edilen bu kiymettar unsuru ilâve etmelerini icap etmiştir ki bütün (Kelâm) denilen felsefei diniyenin mebdeini bu nokta teşkil etmiş ve bu ilk ilmin mümessilleri bunlar olmuşlardır. Bunların felsefelerindeki en mütebariz noktai nazarlardan biri tevhit esasına müstenit ülûhiyet mefhumunun kendilerine göre iğlâktan kurtarılmasıdır ki bu da biri adaleti ilâhiyeye olan imana zarar veren bilumum fikirlerin Allah mefhumundan uzaklakştırılması gibi biri (ahiâkî) diğeri de Cenabıhakkın vahdeti mutlakasını; tağayyürnabezirliğini ihlâl eden her sıfatı ülûhiyet fikrinden ayırmak suretile (Mabadettabiî) iki istikamette tecelli eder.

Adaleti ilâhiye lehine olarak kaderi ve tevhidi ilâhî namına Cenabıhakkın sıfatı ezeliyesini nefyederler ki (Mutezile) nin (kaderiye) ile kesbi ittisal eden nefyi kader müddeaları tarih sırasıyla sair mesaile tekaddüm eder. Bunlar adaleti ilâhiye lehine nefyi kader ve tevhidi ilâhî namına nefyi sıfat ettiklerinden kendilerine اهل العدل والتوحيد dedikleri gibi mezheplerine ait akait kitaplarını da bu nikatı esasiyeye göre ابواب العدل ve ابواب التوحيد deye iki üzmreye ayırırla „.

Veçhi tesmiye ne olursa olsun (Basra) da zuhur etmiş olduğu kat'î olan itizal mezhebi (Irak) ta sür'atle ilerilemiş ve emvilerin son halifelerinden (Yezid b. el-Velid) ve (Mervan b. Muhammed) bu mezhebi kabul etmiş idiler. Emevîlerin inkirazile abbasîler zuhur edince (Demeşk) a halef olan (Bağdat) ta halifelerin etrafında haizi nüfuz iranî, yunanî ve süryanî müneccim ve tabipler görünmeğe başladılar. (Bağdad) ı bina ile abbasî devletidi esaslandırmış olan (Mansur)

fakihlerden sayıldığı halde (Tencim) e büyük ehemmiyet verir ve müneccimlerin reylerini almadan hiç bir harekette bulunmazdı. Mecusî iken (Mansuru) n delâletile ihtida eimiş olan müneccim (Nevbaht) daima bu halifenin yanında bulunuyordu. Bu halife hilâfetinin son yıllarında düçar olduğu mide rahatsızlığını tedavi için sürvanîlerden (Corcis) ı (Cündisabur) dan sarayına celbetmişti. (Corcis) yunancadan bu halife namına bir çok tipkıtapları terceme etmişti. (Mansur)a halef olan (Mehdi) ve (Hadi) zamanlarında (İbn ül-mukaffa') ve saire tarafından farisiden terceme edilen kitaplar vasıtasıyla (Mani) mezhebi sür'atle meydan almağa başladı. Bu mekalemizin baş tarafında söylediğimiz veçhile (Mani) mezhebi esasen emevîler zamanında tanınmağa başlamış ve (Eganî) den nakletmiş olduğumuz gayet mühim bir vesikaya nazaran halife ikinci (Velid) in kendisi bu mezhebi akbul etmişti.

(Müruc el-zeheb C. 2, S. 401, Mısır basması) da görüldüğü veçhile (Mehdi) bahsücidal erbabından olan mütekellimlere kitaplar yazdırarak efkâr ve itikada arız olan şüpheleri izale ettirmeğe mecburiyet hissetti. (İmam Buharî) nin كتاب خلق افعال العباد - S. 21, Dehli basması) ında görüldüğü veçhile (Şemgale) namında zenadika rüesasından biri (Mehdi) ninhuzuruna getirilmiş ve (Mehdi) buna müslimlerden kendisine tabi olanların kimler olduklarını söylemesini emretmesi üzerine (Şemgale) bunların sayılmakla bilmeyeceklerini söylemişti. (egani) da [c 3, s 142, Bulak basması] gölüldüğü veçhile (Mehdi) zamanında zenadika yani (Mani) mezhebine girmiş olanlar hakkında takibata nazaret etmek üzere صاحب الزنادقه namile bir memuriyet ihdas edilmişti. Bunlardan sonra hilâfet makamını işgal eden (Harun) zamanında da iranî, hindî ve süryanî âlimler ve tabiplerin (Bağdad) a getirmiş oldukları malûmat ile (tıp), (nücum) ve (el-kimya) ya dair inkişafart devam etmekte idi. Nihayet bunun oğlu (Me'mun) zamanında kesbi resmiyet eden terceme devri başlamıştı. Hicretin ikinci karnı availinde yahudi ve hiristiyan ve mecusîlerden İslâm dinini kabul etmiş olanların bu dine olan sui tesirleri görünmğe başladı. Bunların yalnız şehadet kelimesini telâffuz etmiş olmaları dimağlarını doldurmuş olan eski itikatlarını bittabi bir hamlede dışarı atmış olmadı. Bunlar kendileri ile beraber İslâm dinine getirmiş oldukları Yunan felsefe ve mantığının etrafındaki bir çok meselelerle İslâm dininin safiyet ve güzelliğile mümtaz olan itikadını iğlâk etmeğe başladılar. İslâm dininin maruz kaldığı bu sui tesir yalınız bu yeni mühtediler tarafından ika edilmiyordu. aynı zamanda ehli İslâm tarafından fethedilen muhtelif mahallerin yerli ehalisinden kendi din ve mezhepleri üzerinde

kalmış olanlar dahi İslâmın saffetine halel getirmekte idiler ki bunların içinde yukarıda söylediğimiz veçhile abbasî halifelerinin saraylarında mühim mevkiler işgal edenler dahi olmuştu.

Şunların ve bunların tesirile (Kader) meselesi ortaya çıktığı gibi İslâm dinine tekaddüm eden dinlerde mevcut olan Allahın sıfatları ve Allahın kelâmının mahlûk olup olmaması gibi bir takım meseleler dahi meydan aldı. Bu muhtelif itikat ve efkâr erbabının İslâm muhitine saçtıkları bu müddeaları İslâm noktai nazarından reddiçin cedelî bir menhece ihtiyaç hasıl oldu ki (Kelâm) ismini alan bu menheci İslâmda ilk defa açmak şerefi (Mutezile) ye aittir. Muhasımlarının karşılarına aynı silâhlarla çıkanlar bunlar olmuşlardır.

İlmî üsul dahilinde mücadele ile Allahü tealânın vücudunu inkâr edenlerin ve cebri isbat eyleyenlerin hücumlarını defetmişlerdir. Hiristiyan ve mecusîler tarafından ika edilen şüpheleri dahi izale eylemişlerdir.

(Mutezile) nin birinci şahsiyeti olan (Vasıl b. Ata') nın tercemei halinde yukarıda söylemiş olduğumuz veçhile bu zat maniliğin bütün müddealarını biliyor ve reddediyordu. Bunun maniliği reddiçin yazmış olduğu الف مسئلة فى الرد على المانوية namındaki eseri isminden anlaşılacağı veçhile Maniliğe ait bin meseleyi ve bunların ret ve cerhlerini ihtiva ediyordu.

(Mutezile) mezhebinin bihakkin müessisleri olan bu (Vâsıl b. Ata) ve arkadaâı (Amr b. Ubeyd) in muakkiplerinden olup abbasilerin birinci halifeleri (Abdullah el-Seffah) ın zamanında (135 H.) de doğmuş olan ve itizal mezhebini (Vasıl)ın talebesinden (Osman el-tavil) den alan (Ebu el-Hüzeyl el-Allâf[1]) ve bunun tilmizi (İbrahim b. Syyar el-nazzam) [2] ı abbasîler içinde felsefî temayülatıyla mümtaz olan (Memun) kendisine takrip etmiş ve dinî mesailde akla bir mevki veren ve aklın süallerini ihmal etmeyen bu âlimleri arapçaya terceme etiir-

[1] Köprülü kütüphanesinde (1175) numaralı (elmuntazam)da hicrî (235) senesi vefeyatında (ebu elhüzeyl) in pek mufassal tercemei hali vardır.

[2] (Nazzam) ın yazdığı kitaplarda vuzuh bulunmadığı hakkında (Cahız)ın (Kitab elhayavan, C. 2, S. 45)ine bakınız. Ve gene bu zutın pek doğru sözlü ve doğru özlülügü hakkında aynı kitaba (C. 2, S. 83) ve pek ağır başlılığı hakkında gene bu kitaba (C 2, S. 136) ve sır saklamak hususundaki zafını öğrenmek için de bu kitabın (C. 5, S. 61)ine bakınız. (Cahız)ın bu kitabında (Nazzam) hakkındaki şu fikri dikkate şayandır: "ben derim ki eğer (Kelâm) ilmile iştigal edenler olmayaydı her dinin avamı helake düçar olurlardı. (mutezile) olmayaydı hermeshebin avamı helaka duçar olurlardı. Ve eğer (İbrahim-nızzam) ve arkadaşlrı olmaya idiler (Mutezile)nin avamı helake düçar olurlardı. Çünki bu zat onlara yollar gösterdi ve muğlâk meseleleri kolaylaştırdı ve uzun mephasleri ihtisar eyledi. (C. 4, S. 69)„. Bu zat üstadı (Ebu el- Hüzeyl)e mübahaselerda ekseriya galebe ederdi. 221 de 36 yaşında iken füc'eten vefat etmiştir. (Mevakıf)ın nihayetinde İslâm mezheplerine ait olan kısımda bu zat için "kaderiyenin şeytanlarından idi„ denilmektedir.

diği felsefe ve mantık kitaplarından bol bol istifade ettiriyordu . İlk defa bunlar tarafından Yunan felsefesile kelâm mezcedilmeğe başlamıştı . (Memun) bu zatların ve (Sümameti b . Eşres) ve (Bişr el-Merisî) gibi diğer kimselerin tesirlerile ve belki daha doğrusu kendisininmizacına tevafuk etmekle abbasîlerden (Mutezile) mezhebine sülûk eden halifelerin birincisi oldu .

(Mutezile) nin İslâm itikadiyatını muhtelif muhasımlara karşı müdafeada hizmetleri sebkatmekle beraber birçok ehli İslâm nazarında bunlar nahoş görünmekte idiler . Çünki bunların muhaddislere bir çok noktalarda muhalif kalmaları aleylerinde muhaddislerinş iddetli hücumlarını celbetmişti . Bununla beraber bunların nefyi kader ve nefyi sıfat eylemeleri ve İslâmın güzel ve sade olan akidesini derinbir felsefe çukuruna düşürmüş olmaları ve kendi efkârı mezhebiyelerini teyit için yalınız delil iradını kâfi görmeyerek (Memun) ve (Mu'tasım) zamanlarında halkı kendi mezheplerini kabule kılıç kuvvetile mecbur tutmaları ehli İslâm nazarında nahoş görünmeleri için ayrı ayrı sebepler teşkil ediyordu .

(Mutezile) nin birinci fırkasını teşkil eden ve (Vasıl b. Ata) ya nisbetle (Vasıliye) namile yadedilen fırka (nefyi kader) ve (nefyi sıfat) ve (منزلة بين المنزلتين) esaslarıyla bir de (Cemel) ve (Sıffin) vak'alarında bulunanlar haklarında verilecek hüküm üzerinde deveran ediyordu .

(Nefyi kader) ; tarihen (Mutezile) ye tekaddüm eden vede (Mutezile) içinde eriyen (Kaderiye) den devren (Mutezile) ye geçmiş olan bir itikat idi ki bu da kendi mütalealarına göre Cenabıhakkı zulümden tenzih ile adli ilâhîyi ispata matuf idi .

Bunlar beşerde gayrı mahdut bir serbestiiirade kabul ediyorlar ve her istediğini yapmak ve her istemediğini yapmak insanın elinde olduğunu söyliyorlar idi ki bu da bunlarca takdiri ezelînin nefyine vabeste idi . Çünki takdiri ezelî olduğu takdirde beşerin iradesi hür addedilmezdi. Ve hür olmayan bir irade sahibini mes'ul etmekle Cenabıhak adaletsizlik etmiş olurdu . Umumiyetle (Mutezile) nın beş asıllarından biri olan (adl) bu suretle tekarrür etmiş ve (Vasıl b. Ata) en çok bu esası tesis ile uğraşmıştı .

(Vasıl) ın ikinci esası olan vede umumiyetle (Mutezile) nin beş asıllarından biri bulunan (tevhid) i teşkil eden nefyi sıfat dahi nefyi kadar gibi (Mutezile) nin hariçten aldığı bir itikattır [1] .

Malûmdur ki (Aristo) ve etbaı Cenabıhakka (akil) ve (cevher) ıtlak

[1] نهج البلاغة nın ilk hutbesinde : " وكمال الاخلاص له نفي الصفات عنه " deye (Mutezile) nin kail olduğu veçhile Cenabıhakka karşı kemali ihlâsın nefyî sıfat ile husul bulacağı beyan edilmektedir.

ederler ve bunun yalnız kendi nefsini bildiği vehiç bir fiil ve iradesi olmadığını kabul eylerdi. (Mebdei evvel) ve (illeti ulâ) dedikleri bu mebdei vacip felsefî bir münteha olup devrü teselsülün butlanı neticisinde vücudu kabul edilmiş olan kuru vo renksiz bir mebde ve illettir. [Bunlara göre bu mebdei vacibin yalınız sıfatı selbiye ve izafiyele ittisafı caiz görülürdü ki bunlar dahi neticeten nefyi sıfat demektir.]

(Gazalî) (Arısto) felesefesini cerhetmek üzere yazmış olduğu تهافت namındaki eserinin methali olan مقاصد namındaki kitabının ikinci mekalesinde söylediği veçhile bunlarca"Vacib el-vücudun vücüdu mahiyetinden başka değildir. Yani انيّت i ile mahiyeti birdir. Ve bunun teaddüdü caiz olmadığı gibi zatı üzerine sıfatı olmak da caiz değildlr. „

Yunanlılardan müteessir olan Harnanîler-Arapçadaki nisbet kaideleri haricinde olarak Sabienin merkezi olan (Harnan) namındaki şehre nisbettir-dahi (فهرست, S. 318) görüldüğü veçhile "malûlâttan hiç bir şeyin sıfatı Haktialâya lâhik olamaz„ derlerdi.

İslâmda en evvel nefyi sıfat etmiş olan şahsiyet olduğu müellifler tarafından müttefikan bildirilen (Ca'd b. Dirhem [1]) in dahi (Harnan) ehalisinden olması nazarı dikkate alınırsa bunun bu fikri (Harnanîler) den almış olduğu kabul olunur ki (Harnaniler)in dahi bu hususta Yunanlılardan müteessir olduklarında şüphe yoktur.

Böyle uzun bir mazisi olan nefyi sıfat dahi (Vâsıl) tarafından kabul edilmiş ve umumiyetle (Mutezile) nin asıllarından birini teşkil eden (Tevhid)e esas olmuştur.

(Mutezile) nin beş aslî kaidelerinin üçüncüsü olan vede bizzat (Vâsıl) ın kendi fikrinden doğan منزلة بين المنزلتين; mürtekibi kebirenin küfrü iman menzileri arasında mutavassıt bir menzilede kalması demekti. (Vâsıl)ın takririne göre: iman bir çok hayırlı hasletlerden mürekkep idi ki bunların temamı kendisinde bulunan kimseye mümin denilir. Fasikte ise bu hayırlı hasletlerin tamamı bulunmadığından kendisine mümin denilmez. Lâkin bunda imanı teşkil eden hayırlı hasletlerin temamı bulunmiyorsa da şehadet ve saire gibi hayırlı hasletlerin bazıları bulunmakta olduğundan kendisine kâfir dahi denilmez. Binaenaleyh mümin olmadığı gibi kafir dahi olmadığından küfürle iman arasında mutavassıt bir vaziyette kalmış olur. Fasika kâfir veya mümin ismiui vermeyi vede indi ilâhdle fasikın kafir veya mümin olduğuna şehadet etmeyi Allahın hikmetine karşı bir tecavüz addederlerdi.

(Vasıl)a göre منزلة بين المنزلتين de kalan fasık tevbe etmeden ölecek olursa müebbeden cehnemde kalır ki bundan da umumiyetle (Mutezile) nin beş

[1] Son emevi halifesi (Mervan) Elcezire valiliği esnasında bu zattan okumuş ve efkârını kabul etmiş olduğundan kendisine (Marvanı himar) denildiği gibi aynı zamanda (Mervanı ca'di) dahi denilirdi.

asıllarından dördüncüsü olan (infazi va'id) alınmıştır. (Vasıl)a ve umumiyetle (Mutezile) ye göre Kur'anın umumatile sabit olan yalınız vaidi âm nazarı itibara alınmış olmakla bunların infaz olunmamasıyla Allahütealânın sıdkı arasında münafat husule geleceğini söylemektedirler.

(Mutezile) nın beşinci aslî kaidelerinde (1) الامربالمعروف والنهى عن المنكر dir ki bunnnla da Allahü tealâya ve resulüne taat kasdetmişlerdir.

Bunlar; (Hasanı basrî) gibi sahabe hakkında sükûtlarını muhafaza etmemiş ve sahabenin yekdiğerlerini tahtie etmelerini senet itihaz ederek bunları tenkit etmiş ve haraketleri hakkında hükümler vermişlerdir.

Bu hususta (Amr b. Ubeyd) den bir çok sözler mervi bulunmaktadır. (Ebu Hüreyre) yi ta'nile hakkında fena sözler söylemiş olan bu zat (Amr b· As) ve (Muaviye) ye hainlik isnat ile bunların ganimet mallarından hırsızlıkta bulunmuş olduklarını söylemiştir.

(Mutezile) nin ilk ve mühim şahsiyetleni teşkil eden (Vasil) ve arkadaşı (Amr)(Ali b, ebi Talip) in de (Sıffln) ve (Cemel) muharebelerin deki vaziyetini teşhir etmiş ve kendlsinden evvelki halifelere hürmet eden bu zatlar (2) (Ali b. ebi Talib) ve muhasimleri hakkında iki muhtalif hükümler vermişlerdir.

(Vasil) a göae (Mütelâineyn) de olduğu gibi tayin edilemksizin her iki taraftan biri fasiktir. (Vasıl) diyor idi ki: "hiç bir kıymeti olmayan bir demet ot için (Cemel) vak'asında bulunanlardan (Ali b. ebi Talib) ve muhasımlarından meselâ (Talha) şehadet edecek olurlarsa tayin edelmeksizin bu iki kimseden biri faslk olduğundan bunların şehadetlerini reddederim. „

(Amr) ise bu iki tarafın ikisini de tefsik etmiştir: binaenaleyh (Vasıl)a göre şahitlerin her ikisi de aynı taraftan oldukları takdirde şehadetin reddolunmaması lâzım geldiği halde (Amr)e göre bu takdirce de şehadetlerin reddolunması icap etmektedir.

(Vasiliye) den sonra (Ebu Hüzeyl el-allâf) ın (Hüzeyliye) namile ya dedilen fırkası ehemmiyet kesbetmiştir. Bu zat Cenabıhakkın sıfatı iradesi ve kelâmı ve saire gibi meseleler üzerinde uğraşmıştır.

Bunun tilmizi olan (Naızzam) cüz'ülâyeteczzayı nefyiie (tafre) ye kail olmuştur ki bu (tafre) ve (Ebu Haşim) in isbata uğraşdığı (hâl) ve

[1] İmamîler dahi (Mutezile)yi takliden (tevhid) ve (adl)i aynı mülâhazalarla usulü diniyeden addetmişler ve bunlara (nübüvvet) ve (imamet)i ilâve etmişlerdir.

[2] (Mutezile) (ebu Bekr es-sıddık)ın ve bunu takip eden diger halifelerin hilâfetlerini sahih görürler. Vede Peygamberimizden sonra hilâfet makamını işgal edecek olan zatın Peygamberimiz tarafından tayin olunduğuna dair bir iddia serdetmezler. Yalınız (Nevbahtî(nin; devlet matbaasında basılmakta olan kitabına (S. 8) söylediği veçhile (Mutezile) den bazıları seleflerinden ayrılarak Peygamberimizin kendilerinden sonra hilâfet makamını işgal edecek zatın—her ne kadar ismini ve nesebini tasrih etmemiş ise de — sıfatını tarif etmiş olduğunu iddia etmişlerdir.

(Eş'ari) nin kabul etmiş olduğu (kisb); (kelâm) ilminde irat edilmiş olan muhallerden addedilmektedir. Bu zat kur'anı kerimin icazı meselesinde de mevzuu bahseylemiştirki buna ve bnndan başke bir çok (Mutezile) den olanlara göre kur'anı kerimdeki icaz; tanzirine imkân olmakla beraber tanzıri kimse için müyesser olmamış olmasındadır. Buda üstadı gibi istitlâl tarıkile Allahütealâyı bilmeyi vacib ad deder. Ve bunlarda (vücup fikri -وجوب على الله) ve (لاصلح) kanunu görülür ki bil-ahere bu vcup fikrinden حسن وقبح meseleleri [bunlar için mecmuamızın ikinci sayısındaki "Mutezile ve hüsnü kubuh„ namındaki mekalemize müraceat buyurula.] zuhur etmişti.

Bunlardan sonra (Ebu Ali el-cübbaî) nin hocası olan (Ebu Yakup eş-şehham) ve meşhur (Cahız) ve bunu müteakip (Ebu Ali el-cübbai)ve oğlu (Ebu Haşim) şöhret kesbetmiş ve bir çok meseleler ile uğraşmışlardırdı. Emevîler zamanında (Basra) da zuhur etmiş olan (Mutezile) mezhebi bu şehirde zikrolunan rüesanın mesaisile devam eylemekte iken bunlar (Bagdat) da diğer bir mektep teşkil eylediklerinden abbasîler devrinde (Mutezile) mezhebi (Basra mutezilesi) ve (Baâdat mutezilesi) namlarıyla ikiye ayrılmışlardı ki bu iki mektebin bir çok meselelerde ihtilâfı nazarları vardır.

Bu ihtilâfın bazıları şunlardır:

1 — (Basralılar) kiyası kabul ederler.(Bağdatlılar) kabul etmezler.

2 — (Basralılar) allahın iradesini kendisinin ne aynı ve ne gayrı olmayan bir hareket addederler. Allahın iradesinin hareket olduğunu kabul eden (Bağdatlılar) bu hareketi Allahın gayrı addederler.

3 — (Basralılar) her müçtehidi musip addederler. (Bagdatlılar) etmezler.

4 — (Basralılar) Cenabıhakkın; müdrik değıl iken bilâhare müdrik olduğunu söylerler (Bagdatlılar) idraki kabul etmeyerek Cenabıhakkın; fail değil iken bilâhare fail olduğunu kabul ederler.

5 — (Basralılar) (Aslah) kanununu ahirete hasrettikleri halde (Bağdatlılar) bu kanunun dünya ve ahirette kullar hakkında cari olduğunu söylerlerdi.

6 — (Basralılar) cisimlerin ekvandan başka arazlardan hali olacaklarını kabul ederlerdi. (Bagdatlılar) ise (ekvan)yerinde (elvan)ı kabul ederlerdi.

7 — (Basralılar)ın kıdemasi indinde (Ebu Bekir) (Ali) den efdaldir. (Bagdatlılar) ca (Ali) efdaldır.

(Bagdat) (Mutazile) sinin reisi olan (Bişr b. Mutemir) (Mutezile)nin efadılından madut idi. Bunun; aklın sitayişi hakkındaki kasidesi meşhnrdur. (Memun) ve bunu takip eden (Mutaslm) ve (Vasik)devirlerin-

de (Bağdat) Mutezilesini temsil eden (Sümane b. Eşres) dahi bunların rüesasından idi. (Mürdar) ve (caferler) ve (Hayyat) ve (Kâ'bi) bunların meşhur simalarındandır.

(Mutazile) böyle (Basra muteziiesi) ve (Bağdat mutezilesi) namlarıyla yadedildikleri gibi bu iki mektebin muhtelif meselelerdeki noktai nazarlarını tetkik ve muhakeme etmiş olan (Ebu el-Hüseyni basrî) (1) ve nisbetle (Hüseyniye) ve mütebaki umum (Mutezile şeyhlerine nisbetle (Meşayihiye) namlarıyla da iki şubeye ayrılırlar.

CEHMİYE

„ (Cehmiye)nin en esasî davaları Allahın sıfat „
„ ları olduğunu nefyetmektir . (Minhac es - „
„ sünne, C. 1, S 166. „

(Vasıl b. Ata) ve (Amr b. Ubeyd) ; (Kadriye) nin müddeası olan (nefyi kader) e İslâm itikadiyatı sahasında esaslı bir mevki temln etmeğle uğraşmafdalar iken (Tirmiz) veya (Merv) de (Cehm b. Safvan) (2) tarafından bunu temamile aksi olan bir müddea ortaya sürülmüştü.

(Cehm) insanın tamamile ihtiyar ve iradesini selbediyor ve her

[1] Bu zat (Mutezile) esatizesinin delillerini tedkik ile bunların bazılarını iptal bazılarını tezyif eylemiştir. Ve asrındaki (Mutezile)nin felsefî meslekleri eyice bilmediklerinden istifade ile sözlerini bunlara terviç ettirmiştir. Bunun (Usulü fıkıh)tan telif etmiş olduğu (El-mutemed) namındaki eserini (Fahrı razî) (El-mahsul)üne me'haz ittıhaz eylemiştir. (تصفح الادلة) , (غرر الادلة), (شرح اصول خمسة) namındaki kitapları meşhurdur. (Zehebi) (mizan)ında: "rivayete ehil olmamakla beraber zekâsıyla meşhur olduğunu ve bid'at sahibi olmasına rağmen diyanetile maruf bulunduğunu „ söylemektedir. (436 H:) de (Bağdat) ta vefat etmiştir. Muhtelif kitaplarda kendisinin müteehhir (Mutezile) içinde yegâne bir zat olduğu hakkında müteaddit tabirler ile sitayişler vardır. Meşhur şair (Ebu el-alâ el-maarri) dahi bir şiirinde kendisini ve (El-mutemed) namindaki kitabını metheylemektedir,

[2] (Ensabı sem'ani) de bunun kendisi ve mezhebi hakkında şu sözler vardır : " Bu adam (Belh) liydi . İhdas ettiği bid'atını ilk defa (Tirmiz) de veya (Merv) de izhar etmiştir. Bunun itikadiyatında bir çok bozuk cihetler varsa da bunların en fenası Haktealaya (شى), (حى), (عالم), itlak edilmesini caiz görmemesidir. Buna göre bu isimleri insanlar hakkında dahi kullanmak mümkün olduğundan bunları Hakteâla hakkında kullanmak mahlûk ile Hâlik arasında teşbihi icap ettirir Bundan dolayı (Mucid) , [Halik) gibi yalınız Cenabı hakka hasolan isimlerle Allahütealâyı tavsıf ederdi. Halbuki bunun bu fikri Kur'anı kerimdeki (عالم). (سميع), (بصير) ve saire gibi Allahın bir çok isimlerinin iskat olunmasını muktazidir . „

(Cehm) in nefyi sıfatı ; İslâm âleminde en evvel nefyi sıfat etmiş olduğu yukarıda arzolunan (Ca'd b. Dirhem) den aldığı söylenmektedir. (Cehim) siyasi mesailde de karışmış ve emevilerin son (Horasan) valileri (Nasr B. Seyyar) ile daha doğrusu halkı kitap ve sünnete davete kiyam ettiğinden Emevilerle (Haris b. Süreyc) arasında tehaddüs eden ihtilâfta (Haris) taraftarı olduğundan hiiabet ve fesahet sahibi olan (Cehm) bu ihtilafta iltihak ettiği tarafa bir çok kimseleri celbetmiş ve bilâhare ihtilâfın ortadan kalkması hususunda intihap olunan hakemlerden biri oluş ve bu hadiselerin vukuu senesi olan (128 H.)de esir edilip katledilmişti .

(Cehm) rüyetullahı dahi inkâr etmiştir. Bnna göre Allahütealâ yapılan fiil ve hareketin bir icap neticesi olduğunu ve insanda hiçbir kudret ve ihtiyar bulunmadığını iddia ediyordu. İnsanlardan sudur eden her fiil ve hareketi, taşın düşmesi, suyun akması ve rüzğarlı havalarda denizin dalgalanması gibi cemadatta cari olan tabiî neticelerinden addediyordu. (Mutezile) nin beşeri fiil ve hareketinde temamile serbest addile herkesin istediğini yapmamak ve istemédini yapmamak elinde olduğunu söylemelerine mukabıl (Cehm) temamile bunun zıddı olarak insandan ancak Allahütealânın takdir ettiği fiillerin suduru zarurî olup bunlardan başka hiç bir kimsden hiç bir fiilin sudur edemeyeceğini söyleyordu. (Cehm) in kabul etmis olduğu bu (cebir) (Nutazile) nin kabul etmiş oldukları hürriyeti iradenin; bir kelime ile (Tefviz)in ika etmiş olduğu tesire mukabil tam bir aksi tesir ifade diyordu. Bundan dolayı bunun mezhebine (Cebriyei halisa); (Mücbere) veya kendisine izafeten (Cehmiye) denildi. Buna göre insana isnat olunan fiiller hakikat olmayop (su aktı) (güneş doğdu) isnatlarında olduğu gibi mecazdır. Dünyadaki fiillerde cebrolduğu gibi ahiretteki mükâfat ve mücazat da cebrile cereyan edecektir. İnsanların dünyadaki fiilleri cebrî olduğu gibi ahiretteki mazhar olacakları müfâkat veya düçar olacakları mücazatları dahi cebrîdir.

Bu zat aynı zamanda (Mutezile) gibi sıfatı ilâhiyeyi nefyediyordu. (Cehm) tercemei halinde söylendiği veçhile Halikle mahlûk arasında müşabehet bulunacağını ileri sürerek insanın tavsif olunabileceği (Hay) ve (âlim) sıfatlarıyla Cenabıhakkın tavsif olunmasını caiz görmiyordu. (İbn Teymiyye) nin (Mihac es-)sünne; C. I, S. 72) sinde görüldüğü veçhile İslâm âleminde ilk defa nefyi sıfat etmiş olan (Ca'd b. Dirhem) in bu müddeasıyla pek çok meşğul olmuş olan (Cehm) bu hususta tarih itibarile de (Mutezile) ye tekaddüm etmiştir. (Mutezile) nin ilk şahsiyeti olup (Cehm) ile muasır olan (Vasıl b. Ata) bu mesele ile (Cehm) kadar uğraşmamışdı. (Mutezile) Cenabıhakka (hay), (âlim), (kadir) diye vaki olan hükümleri kabul ediyorlardı. (Cehm) dahi bu hükümlerin Halik ile mahlûk arasında müşabehet tevlit etmeyecek olanların kabulede tereddüt etmiyorlardı. Bilâhere (Cehmiye) nin gulâtı nefyi sıfat etmeye bir de nefyi esma ilâve ile temamile bu hükümleri dahi nefyetmeye başlamıştılar.

(Cehm) nefyi sıfat davasının neticesi olarak Kur'anı kerimin mahlûk olduğunu da kabule mecbur oldu. Buna göre Allahın kelâm sıfatının tecellisi olan Kur'anı Allahın sıfatlarında biri olarak kabulı imkân yoktu. Allahütealânın mütekellim olmadığı kabul edildiği takdirde bittabi Kur'an Allahın kelâmı kadimi olamazdı.

(cisim) olmadığından ahirette kabili rüyet değildir. (Cehm) in Cenabıhakkın sıfatlarını nefy hususunda dahi irat ettiği delil Cenabıhakkın cisim olmaması idi. Buna göre Cenabıhakkın sıfatları olsaydı Cenabıhakkın cisim olması icap ederdi. Çünki sıfat ancak cisim ile kaim olabilir.

(Cehm) i nefyi sıfat vadisine sevkeden sebeplerden biri de (İbn Teymiyye, minhac es-sünne, C. I, S. 39) nin dediği gibi bunun âlemin kadim olmayıp hâdis olduğunu isbat sadedinde (cevahir ve araz) delilini iltizam etmesi olmuşdır. Âlemi (cevahir) ve (araz) kısımlarına taksim edecek olursak görüyoruz ki cevahir yani cisimler sükûn ve hareket ve saire gibi arazdan hali kalmamaktadırlar. Araz veya havadisin evveli olmamak mümteni olduğundan araz ve havadisin mebdei bulunmak zarurîdir. Bu hâdis olduğu sabit olan araz veya havadisten hali olmayan âlemin dahi hâdis olması lâzımgelir ki bu delile göre arazdan olan sıfatlarla Allahütealâ ittisaf edecek olursa Allahütealânın mahalli havadis olması lâzımgeliyordu. Bundandolayı (Ca'd b. Dirham) başta olmak üzere (Cehm b. Safvan) Allahın sıfatlarını ve kendisile kaim olan ef'ali ihtiyariyesini nefyetmiştiler.

Bunlar ve bunlara iştirak etmiş olan (Ebu el-Hüzeyl el-allâf) (İbn Teymiye) nin dediği gibi havadise mukarin olan şeylerin hâdis olduğuna hüküm verirlerken havadisin aynından hali olmamakla nev'inden hali olmamayı tefrik etmemişler ve aynı zamanda havadisten hali olmayanlar arasında da fark gözetmemişlerdir. Halbuki havadisten hali olmayanlar mef'ul ve malûl olarak hali olmadıkları gibi واجب بنفسه olarak da hali olmayabilirler.

Bunların hudusu âlemi isbatta iltizam etmiş oldukları delildeki "havadisin evveli olmamak mümteni bulunması„ mukaddimesine "havadisin evveli olmamak mûmteni olduğu gibi ahiri olmamakdahi mümtenidir. Çünki bir imtidadın ezel cihetile ınkıtaı bulunmamak sabit olunca aynı zamanda ebed tarafındanda inkıtaı ubulunmamak sabit olmuştur. Bir ımtidad ezel tarafından namütenahi olmasıyla beraber ebet cihetinden mütenahi olması batıldır.„ Diye edilen itiraza karşı gerek (Cehm) ve gerek (Ebu el-Hüzeyl) delillerine edilen bu itirazı defetmek zaruretile müstekbele doğru da havadisin devamını menet tiklerinden (Cehm) cennet ve cehennemin fenasını ve (Ebu elHüzeyl) de cennet ve cehennemdekilerin hareketlerinin fenasını kabule mecbur oldular. Aynı sebebe binaen (Ebu el-meali, 419-478) dahi Allahın ilminde istirsale (1) kail oldu.

[1 bu zat Lâyetanahanin gerek aynen ve gerek ilmen sübutu mümteni oldnğundan Allahın ilminin yalınız cisimlere teallûk ettiğini ve arzların fertlerine birer birer teallûk etmeyip bunlara umumî

(Cehm) (cebir) de ileri gitmiş olduğundan ef'ali ilâhiyede hikmet-dahi aramazdı. Allahütealânın kullarına olan emirlerini ve nehirlerini (teklifi malâyutak) kabilinden addettiği gibi Allahın umumiyetle fiillerini mahzı meşiyyetile icra ettiğini ve bunlarda bir hikmet ve maslahat bulunmadıgını söylerdi, ve derdi ki: Allahütealâ bir fiilini bir sebep ve illete binaen icra edecek olursa o sebep ve illetin dahi bir sebep ve illeti olmak icap eder ki bu suretle bir teselsül husule gelmiş olur. Aynı zamanda bir sebep ve illete binaen bir fili icra edecek olursa Allahütealânın o sebeb ve illete muhtaç olması icap eder.

Ef'ali ilâhiyede hikmet ve merhamet bulunduğunu kabul etmeyen (Cehm) çolakları ve elsiz ve ayaksızları ve cüzamlıları gördüğü vakit "(ارحم الراحمين) mi bu insanları elden ve ayaktan mahrum etmiştir?.." diye Cenabıhakkın ef'alinin hikmet ile değil yalnız meşiyyet ile vaki olduğunu ve Cenabıhakkın iki mütemasilden birini diğerine bilâ müreccih tercih ettiğini söylerdi.

Bunun zevcesi dahi kelâm meselelerine iştirak edecek kadar malûmat sahibi idi. (İbn Temiyye) nin (العقيده الحموية الكبرى S. 439) sında görüldüğü veçhile bunun yanında (الله على عرشه Allah arşı üzerindedir.) deyen bir kimseye bu kadın: (محدود على محدود) deye bu takdirce Allahın mahdut olması icap edeceğini söylemiştir.

(Cehm) in kabul etmiş olduğu (cebir) işleri kadere bırakarak a'mali diniyenin terkolunmasını icap ettiği gibi Allahın sıfatlarını isbat eden ayetleri tevildeki ifratı dahi nususu diniyenin ifade ettiği manalara karşı büyük bir tehlike teşkil ettiğinden (Cebriye) hareketi muhaddisler tarafından en şeni bir bid'at addedildi. Ve nefyi sıfatta ve Kur'anı kerimiu mahlûkiyetinde ve Genabı hakkın kabili rüyet bulunmamasında (Muteziie) vesaire (Cehmiye) ye peyrev olmuş olduklarından muhaddisler; bu hususlardaki retlerini (Mutezile) ve (Neccariye) ve (Darariye) ve (Mürcie) den oldukları halde nefyi sıfat etmelerile kendilerini de muhtevi bulunan (Cehmiye) cephesine tevcin ediyorlar ve bu umumî cephe üzerinde bunların cümlesini reddetmiş oluyorlardı. Çünki her cehmî meselâ mutezilî değilse de her mutezilî cehmî idi.

(Buhari) ve (Ahmed b. Hanbel) [1] ve müteehhirlerden (İbn Kayyim el-cevziyye) nin (Cehmiye) nin reddi hususundaki eserleri meşhurdur.

---

surette teallûk ettiğini söylerdi. Akmakta olan bir nehrin suyundak ikatreleri görmeyip bu suyu ittisal halinde gördüğümüz gibi.

[1] (Ahmed b. Honbel) in bu eseri mecmuamızın altıncı sayısıyla neşredilmiştir. 1879 da (Cami' el-beyan fi tefsir il-Kur'an)nindaki esere zeylen (Dehli) de de tabolunmuştu.

EŞARİYE

(Basra) (Mutezile)si rüesasından (Ebu Ali el-cübbaî) nin övey oğlu olan (Ebu el-Hasan ALİ b. İsmail el-eş'ari) [1] aldığı terbiye tesiri altında kırk yaşına kadar (Mutezile) mezhebini takip etmiş ve bu mezhepte imam derecesine yükselmişti. Bu zatın (Mutezile) mezhebini terkile muhaddislere iltihakı bir rüyada kendisine Peygamberimiz tarafından"Ya Ali; benden mervi olan mezhebe yardım et„deye vaki olan emir üzerine olduğu rivayet olunmaktadır. (Ebu el-Hasan el-eş'arî) bu rüya üzerine ahirette kulların Cenabı hakkı göreceklerine dair olan hadisler ile isyan ehline şefaat edileceği hakkındaki hadisleri (Mutezile) aleyhine olarak müdafeaya başladı. Ve bir cuma günü (Basra) minberine cıkıp umuma hitaben"(Kelâm) delillerini yekdiğerile mütekâfi bulduğundan hiç birini diğerine tercih edemediğini ve kemali samimiyetle ettiği düaları müstecap olarak Allahütealanın kendisine hidayet ihsan buyurduğunu ve binaenaleyh bu ana kadar taşıdığı itikatlarını temamile bırakmış ve sünnete teveccüh etmiş olduğunu„ilân etti.

Ehlisünnet (kelâm) ının ilk müessisi ve ehli hadis mezhebini teyit sadedinde bahs ve munazâra ve istidlâli aklî tarikini istimaleden ilk şahsiyet olan bu zatın temsil etmekte olduğu Eşariye fırkası (Ehli sünnet ve Ehli hadis) demekti. (Irak) ta intişaretmeye başlayan bu mezhep (Şam) cihetlerinde dahi kabule mazhar olmuştu.

Bir aralık Eşarîler (Selçukîler) den (Tuğrul) beyin veziri (Mutezile) den olan (Ebu Nasr künderi) tarafından vaz' tedris ve hitabet gibi vazifelerden menedildikleri gibi (Horasan) ın eş'arî olan mühim şah-

[1] 260 da (Basra) da doğmuş ve (Bağdat) ta üç yüzdensonra yirmi ile otuuz arasında vefat eylemiştir. (İbn Asakir) in tashihine göre 324 de ölmüştür. 330 dan sonra ölmüş olduğunu söyleyenler dahivardır. Bu zatın yüzlerce kitapları olduğu mervidir Bunların içinde (الفصول فى الرد على الملحدين) (الرد على المجسمة) (الرد على ابن الراوندى)gibi melâhide ve mücessime ve (İbn Ravendî)yi redde mahsus olanları oldugu gibi (المسائل المنثوره) gibi hiristiyanlığı ret hususunda yazmış olduğu bir eseri de vardır. Övey babası (Ebu Ali el-cübbaî) ve (Haldî) ve (belhî) hakkında nakızlar yazmış ve yetmiş cilt olmak üzere birde Kur'anı kerim tefsiri vücuda getirmiştir. (العمدة فى الرؤية وغيره) (الموجز) ، (اللمع الصغير) ، (الايضاح) ، (خلق الاعمال)، (امامة الصديق) ، (كتاب المختصر)، (كتاب الادراك) ، (ايضاح البرهان) ، (الاصول الكبير) ، (كتاب النوادر) ، (المخزن) ، (اللمع الكبير) ve ، (الشرح والتفصيل فى الرد على اهل الافك والتضليل) ، (كتاب الابانة) ، (رسالة فى استحسان الخوض فى الكلام) namındaki eserleri yazdığı rivayet olunan yüzlerce kitaplardan bazılarıdır ki bu son iki kitabın birincisi 1321 de (DEKKEN) (Haydarabad) ında ve ikincisi de gene aynı şehirde ikinci defa olmak üzere 1344 de basılmıştır. (رسالة الثغر) ı dahi mecmuamızın yedinci ve sekizinci nüshalariyle neşredilmiştir.

İslâm mezhepleri tarihine dair elimizde bulunan en kıymettar bir kitap olan مقالات الاسلاميين واختلاف المصلين namındaki eseri dahi delâlet ve tavassutumuzla ilk defa fakültemiz tarafından neşredilmiştir.

siyetlerinden bir çokları tevkif ve nefyedilmiş [1] ve bu vezirin mezhep taassubu ve mevki muhafazası saikasiyle ihdas etmiş olduğu bu hadise de (Horasan) (Şam) (Irak) ve (Hicaz) gibi İslam muhitlerindeki Eş'arîler tazyikata duçar olmuşlar ve Eş'arilik bu esnada büyük bir tehlükeye düşmüştü.

445 senesi iptidasında bu tehlüke bütün kesafetile (Horasan) afakına çökmüş ve umumen minberlerde (Ebu el-Hasan el-eş'ari) ye lânet edilmeye başlamıştır.

(Tuğrul) beyin vefatıyle (Alp Arslan) tahta geçince bu veziri azlü hapsetmiş ve bunun yerine Eş'rilerden (Nızam el-mülk) gelince vaziyet temamile değişmiş ve Eş'ariliğe yeniden hayat gelmişti.

(Nızam el-mülk)kürsüsü önünde şarku garptan yüzlerce talebe toplamış olan Eş'arîlerden (Ebu İshak Şirazî) namına (Dicle) kenarında muazzam bir medrese bina ile kendisini ders vermekde olduğu mescitten alıp bu medreseye müderris tayin eyledi.

(Nisabur) da gene Eşarilerden (İmam el-haremeyn) namına da bir medrese yaptırdı. Bu medreselerden başka (Belh), (Herat), (Isfahan) (Basra), (Musul) ve (Merv) gibi (Alp Arslan) ın tahtı idaresinde bulunan büyük küçük bir çok şehirlerde medreseler yaptırarak(Eş'arilik) i tamime muvaffak oldu.

(Eyyubîler) den (Salahaddin) in kendisi ve kadısı (Sadrettin) (Atabekan) lardan (Nureddin Mahmut b. Zengî) nin hizmetinde bulundukları tarihten berî bu mezhepte yetişmiş ve bunlardan (Salâheddin) çocukluğunda bu mezhebin akaidini havi (Kutbeddin nisaburî) tarafından yazılmış olan kitabı hıfzetmiş ve ayni zamanda kendi çocuklarına da hıfzettirmekte bulunmuş olduğundan (Mısır) a malik olduğu zaman idaresinde bulunan ehaliyi bu mezhebi iltizama mecbur etmiş ve bu mecburiyet Eyyubîlerin bütün hükûmetleri esnasında devam eylemiştir. Tahsil sadedinde şarka gelen (İbn Tumret) [2] dahi bu mezhebi garba götürmüş ve bunun vasıtasiyle garpta dahi bu mezhep tanınmışdı

(Ebü el-Hasan el-eş'arî) nin müdafea ettiği esaslar şunlardı:

1 — Allahın ezelî sıfatları vardır. ve bu sıfatlar kendisinin aynı olmadıkları gibi gayrı da değildirler.Ve bu sıfatları tecezzi etmezler. Binaenaleyh ilmile malûmatın cümlesini bilir ve kudretile makduratıncümlesinikadirolur:Malûmatının her biri için ayrı bir ilmi olmadıgı gibi makduratının her biri içinde ayrı bir kudreti yoktur. Kendisinin kelâm sıfatı da bir olup emir, nehiy ve haber suretile olan teaddüdü itibarîdir. Nefsî kelama raci' değildir. ve Peygamberlere inen lâfızlar ezelî kelâmın delaletleri

[1]Bu hususta (Türkiyat mecmuası) nın ilk sayısındaki (Selçukîler devrinde mezahiep) unvanlı mekalemize müraceat buyurula.

[2] Mecmuamızın onuncu sayısında bu zat hakkında bir mekalemiz vardır.

olup medlûl olan kelâm ezelî; yani gayrı mahluk ve delâlet eden ibâre ve lâfızlar muhdes ve mahlûkturlar.

2 — Hayır ve şer ve menfaat vemazarratlarıyla bütün kâinatı Allahütealâ irade etmiştir.

3 — İstitaat fiil ile beraberdir. Yani fiil mevcut değil iken istitaat yoktur. Halbuki insanlar; istitaat yok iken mükellef olduklarından teklifi malâyutak caiz olmuş olur.

4 — Kulların fiillerinin hepisi Allahın mahluku; kulların meksubudurlar. ve Allahın vasıflarının ahassı kudret olduğundan kulların hâdis olan kudretlerinin fiilin vukuunda hiç bir tesiri yoktur [1].

5 — Allahütealâyı görmek caizdir.

6 — İlimden başka Cenabı hakkın semi ve basar gibi ezelî sifatları vardır.

7 — (يد-el) ve (وجه-yüz) gibi haberî sıfatlar sabittir.

8 — Günahkârları affetmek ve etmemek Allahın meşiyetine bağlıdır

9 — Vücuda gelen mümkünat; arada hiç bir şeyin tevassutunun tesiri olmaksızın iptidaen Cenabıhakka müstenittirler. [Tevlit yoktur ve esbabin da tesiri yoktur.]

10 — Vacibatın isbatı için yegâne tarik şer'dir.[Binaenaleyh hüsün ve kubuh aklî olmayıp şer'î olduğundan şer'in vürudnndan evel Allahı bilmek vacip olmadığı gibi erbabı taatın ten'imi ve bilâkis günahkarların taziplerinin vücubu şer'î olup aklî değildir.]

11 — Kur'an nazım ve fesahat itibarile dahi mucizdir. Lâfzan dahi beşeriyyetin aczi hasebile kabili tanzir değildir.

12 — Allahütealâya hiç bir şey vacip değildir.[Binaenaleyh kullara yarayan şeyleri yaratmak Allaha vacip olmaz] (وجوب على الله) yoktur.

13 — Peygamberlerin gönderilemeleri vacip değildir.

14 — Velilerin kerametleri vardır.

15 — Kabir sorgusu, haşir, mizan ve sırat haktır.

16 — İmamet ihtiyar ve ittifak tarik iile sabittir, (nass) ile değil...

(Eşaire)ile(Mutezile)arasında aşağıdeki maddelerde ihtilaflar vardı:

Mutezile	Eşaire
1 — Cisimler mahiyet itibarile mü-	Cisimler mahiyet itibarile mütema-

[1] Kulların hadis olan kudreflerinin fiilin vukuunda hiç bir tesiri olmadığı halde (Ebu el-Hasan el-eş'arî)nin kullara isnat etmiş olduğu kesbin manasını anlamak mümkün olmadığından yukarda dediğimiz gibibunu ve (Nazzam)ın (tafra)sını ve (Ebu Haşim)in isbat etmiş olduğu (hal)i (kelam)ın muhalâtından addetmişlerdir.

temasildirler. Ve hayat için bünye şarttır.	sil iseler de hayat için bünye şart değildir[1].
2 — Kader yoktur.	Vardır.
3 — Kulların fiilleri Allahın mahlûku değildir.	Kulların fiilleri Allahın mahlûkudur.
4 — Kâinatın mecmuu meşiyyeti ilâhiye ile değildir.	Kâinatın mecmuu meşiyeti ilâhiye iledir.
5 — İstitaat fiilden evvel mevcuttur.	Değildir, fiil ile beraberdir.
6 — Teklifi malâyutak caiz değildir.	Caizdir [2].
7 — Allahütealânın fiilleri talil kabul eder.	Etmez.
8 — Allahütealânın fiilleri bir garaza müptenidir.	Değildir.
9 — Allahütealâyı rüyet caiz değildir.	Caizdir.
10 — Taat iradeye muvafakattır.	Taat emre muvafattır.
11 — Kullar Allahü tealâya karşı ihticaç ederler.	Edemezler.
12 — Ahirette şefaat yoktur.	Vardır.
13 — Şer'in vürudundan evvel eşya hakkında hüküm vardır.	Yoktur.
14 — Şükrü mün'in akden vaciptir.	Şükrü mün'im sen'an vaciptir.
15 — Haram rızık değildir.	Haram rızıktır.
16 — Tevbesiz afv vaki olmaz.	Olur.
17 — Sihir yoktur.	Vardır.
18 — Ehli İslamın cehennemdeki hulutları meksi daimî demektir.	Ehli İslâmın cehennemdeki hulûtları meksi tavil manasınadır.
19 — Mürtekibi kebire mümin değildir.	Mümindir.
20 — Vaidi infaz vaciptir.	Değıldir.
21 — Kullara aslah olanı yaratmak Allahın üzerine vaciptir.	Değildir.
22 — İnsanlara Peygambeleri göndermek Allaha vaciptir.	Değildir.
23 — Taata mukabil sevap vermek allaha vaciptir.	Değildir.

[1] İki tarafın delilleri için (Fahri razî) tefsirine müraceat: C. 8, S. 315, Devlet matbaası basması.

[2] İki tarafın delilleri için (Fahri razî) tefsirine müraceat: C. 2, S. 187, Devlet matbaası basması.

[3] İki tarafın delilleri için (Fahri razî) tefsirine müraceat: C. 3; S. 57. aynı basma.

24 — Masiyete mukabil ikap vermek Allaha Vaciptir.	Değildir.
25 — Tevbe eden kulun tevbesini kabul etmek Allaha vacibdir.	Değildir.
26 — Kebairden içtinap edenlerin sagairini affetmek Allaha vaciptir.	Değildir.
27 — Allahın hidayet ve rahmeti bütün mükellefler haklarında umumidir.	Değildir.
28 — İman Allahın hususî yardımıyla hasıl olmaz.	İman Allahın hususî yardımıyla hasıl olur.
29 — İhbatı amel vardır.	Yoktur.
30 — İrhas caiz değildir.	Caizdir.
31 — Seyyiatın affolunması iman etmekle beraber ameli saliha icra eylemeye mütevakkıftır. İman etmiş oldukları halde ameli saliha icra etmeyenler ebediyyen cehennemde kalırlar.	Kalamazlar.

M. Şerefeddin

Istanbul, Langa 24 / Mart / 1930

İlâhiyat fakültesi kelam tarihi müderrisi